

3564

3565

3566

3567

3568

3569

Handwritten text, possibly a signature or name, in cursive script.

9(47.925)

2-24

2012

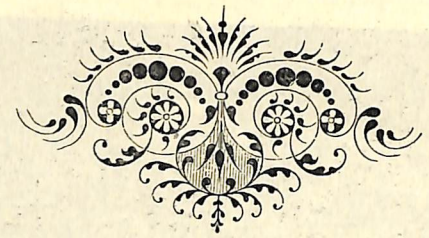
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

323.16-91.5/42
4-13

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ

(համառոտ կենսագրություն)

(1830 — 1866)

76042
8001

ԲԱՅՈՒՆ
Տիպարատի, Ա. Ր. Ր.
1896.

საქართველოს მუზეუმი

Дозволено цензурою, 12 ноября 1896 года, г. Тифлисъ.

115345-42

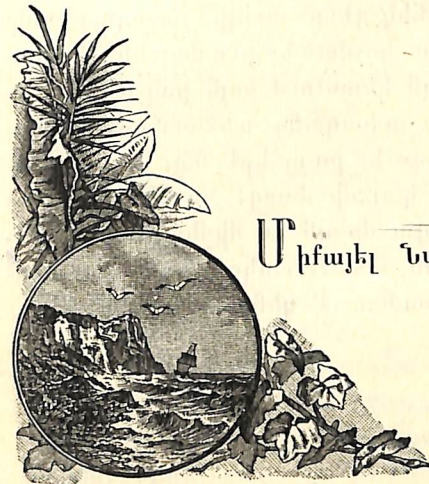
37047

თბილისი, ილიაძის ქუჩა

Միհայել Նալբանդյանց

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆ ԳԵԱՆՅ

Միայն Նալբանդեանցը ուսանայ գրականութան մեջ այն անձնաւորութիւնն է, որին միայն կարելի է բուն պուբլիցիս համարել իւր գաղափարների խորութեամբ եւ մտքի ընդարձակութեամբ: Նրա սուր դիտողութիւնը, իւրաքանչիւր խնդրի

խորքը բախանցելու ձիրքը եւ բազմակողմանի բնադասական ընդունակութիւնը իրաւունք են տալիս մեզ նրան ամբողջ գլխով բարձր համարելու մինչեւ այժմ ուսանողների մեջ երեւան եկած բոլոր հրապարակախօսներից եւ ժուրնալիսներից:

Նայն իսկ Նալբանդեանցի բանաստեղծական երկերը—ոսանաւորները, վիպական գրուածները ուրիշ ոչինչ են, եթէ ոչ մի մի հրապարակախօսական յօդուածներ, տղոքոված որոշ, նախադրեալ գաղափարներով: Եւ ով կամենայ նրան մօտեցնալ իբրեւ ստեղծագործող-բանաստեղծական ոյժի, կարող է չարաչար հիասքափվել: Հարկաւ, այս բանը մազի չափ չի նսեմացնում Նալբանդեանցի հռչակը, քանի որ իւր եռութեամբ նա չէր ծնվել եւ չէր կարող զուտ ստեղծագործող, անխառն բանաստեղծ մնալու:

Իբրեւ վարվուուն եւ վերին աստիճանի ներբազմաց մարդ, նա կարողացել է երբեմն բանաստեղծական քուիչներ գործել: Բայց բնածին հրապարակախօսի ոգին միշտ ծանրացել է նրա երեւա-

կայութեան վրայ, եւ նրա բռնիքները եղել են շատ քոյլ: Բաւական է, որ նա կարողացել է իւր այս կամ այն գաղափարը հրապուրիչ բանաստեղծական ձեւով արձայայտել, եւ նա ինքն աւելի հեռու չի կամեցել գնալ: Իւր կեանքի ամենալաւ ժամանակամիջոցը անցկացնելով Ռուսիայի մտաւոր կենտրոններում — Մոսկվայում եւ Պետերբուրգում, շփվելով այդտեղ յիսունական եւ վարսունական քուականների գրականական գործիչների հետ, ուսումնասիրելով նրանց երկերը, ոգեւորվելով եւ շատ անգամ չափից դուրս յափշտակվելով նրանց գաղափարներով, նա ձգտել է լինել մի տեսակ քարգման այդ գաղափարների՝ ասիական անշարժութեան մեջ բութած հայ հասարակութեան մէջ:

Եւ ո՞վ կարող էր այդ երջանիկ դերը աւելի յաջողութեամբ կատարել, քան Նալբանդեանցը, որ կոչված էր իւր մայրենի հասարակութեան մտաւոր եւ բարոյական կեանքում նոյն իսկ ռեֆորմատորի դեր կատարելու: Մեծ է եւ չափազանց ռեֆորմատոր անվանը մի հայ գործիչի համար, երբ է, բայց երբ հայ հրապարակախօսական գրականութեան մեջ կայ մի մարդ, որ քիչ քիչ շատ արժանի է այդ բարձր կոչմանը, դա միայն եւ միմիայն Նալբանդեանցն է: Հետեւաբար աւելի քան հետաքրքրական եւ պարտաւորական է ծանօթանալ նրա՝ գեթ համառօտ՝ կենսագրութեան հետ:

Մի քանի Նալբանդեանցը ծնվել է Նոր-Նախիջեւան ֆաղափում 1830 թուականի հոկտեմբերի 27-ին եւ մեռել 1866 թուականի մարտի 31-ին, ուրեմն երեսուն ու վեց տարին դեռ չը լրացած: Գոնէ այսպէս է գրված նրա մահարձանի վրայ, որ կանգնեցրել է նրա քոյր՝ Վառվառէ Մեսնիկեանը նրա գերեզմանի վրայ, քեէն Նալբանդեանցի ամենամանրամասն կենսագրութիւնը կազմող մի պարուն*) չի վստահանում նշգրիտ համարել նրա ծննդեան թուականը:

*) Ծանօթութիւն. Պ. Ե. Շահագիր, որ Մոսկվայում պ. Մ. Բարխուդարեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Հանդէս գրականական և պատմական» ժողովածուի 1896 թ., VII-դ հատորում տպել է Նալբանդեանցի կենսագրութիւնը: Այդ յօդուածի մէջ պ. Շահագիրը ամփոփել է այն բոլոր նիւթերը, որ կարելի էր ձեռք բերել Նալբանդեանցի կենսագրութեան համար, ուստի գրուածը արժանի է խորին ուշադրութեան: Բանդեանցի կենսագրութեան համար, ուստի գրուածը արժանի է խորին ուշադրութեան: Բացի այդ յօդուածից, որ ծառայել է հիմք մեր ներկայ կենսագրութեան, ձեռքի տակ ենք ունեցել նաև. պ. Ղազարոս Աղայեանցի «Իմ կեանքի գլխաւոր դէպքերը», պ. Էնր ունեցել նաև. պ. Ղազարոս Աղայեանցի «Իմ կեանքի գլխաւոր դէպքերը», պ. Երիցեանի «Գրիգոր Արծրունու 25 տարուայ գրական գործունէութիւնը» անունով Ալ. Երիցեանի «Գրիգոր Արծրունու 25 տարուայ գրական գործունէութիւնը» անունով վերնագրով առաջարկը, որ կցված է նրա Ղազար Փարպեցու «Թղթի» Ուրբանու-թեանը:

Նալբանդեանցի հայրը եղել է մի հասարակ խանութպան, որին անուանել են «ուսա Ղազար» եւ որի միակ առեւտրական առարկան եղել է կուպրը: «ուսա Ղազար» կամ Ղազարոսը ամուսնացել է չորս անգամ եւ չորս ամուսնութիւններից էլ ունեցել է զաւակներ: Մի քանի ծնվել է չորրորդ ամուսնութիւնից, Ղազարոսի Մարիամ անունով կնոջից: Այս կինը Մի քանիի հօր հետ ամուսնացել է այրի լինելով եւ իւր առաջին ամուսնուց էլ ունենալով մի քանի զաւակներ:

Մինչեւ ուր-ինքնը տարեկան հասակը Մի քանիը տեսել է միայն իւր ծնողների տունը եւ իւր հօր աղփայի խանութը: Ականատեսների ասելով, նա մի քոյլ կազմուածով, վսիտ դժմով, բայց վաղվրուռն աչքերով եւ աշխոյժ մի մանուկ էր: Հայրը նրան սալիս է Նոր-Նախիջեւանում յայտնի Օֆսէն Եղիշէ անունով տիրացուի կամ խալիֆայի «վարժարանը»: Պարզ է, որ մի տղայ տիրացուի մօտ մանուկ Մի քանիը, որքան եւս ընդունակ եւ ուսումնասէր լինէր, ոչինչ չէր կարող սովորել, բացի սաղմուստեսից եւ սաղմուսից: Այնու ամենայնիւ, կարճ ժամանակամիջոցում նա այնքան առաջադիմութիւն եւ ընդունակութիւն է ցոյց տալիս, որ հայրը շատուր է հանել նրան տիրացուի բնակարանից վարժարանից եւ յանձնել Տեր-Գաբրիէլ Պատկանեանցին, որ տիրացուի քանակական փոխարինում էր ամենակրթիւնը:

Պատկանեանցի ուսումնարանում Մի քանիը մնում է 5—6 տարի: Այնուհետեւ հայրը նրան դուրս է բերում, որպէս զի մի գործի կամ արհեստի սայ: Նա կամեցում է նրան իւր խանութում պահել կամ սալ մի որեւէ վաճառականի իբրեւ գործակատար: Նա եկեղեցական տիրացուի պատշօնը գերադասում է վաճառականական արհեստից, իբրեւ մի պատշօն, որ համեմատաբար աւելի կապ կարող էր ունենալ նրա ուսումնասէր ձգտումների հետ, քան կարավաճառի խանութը:

Հայր Պատկանեանցի վարժարանը, հարկաւ, Մի քանիին ոչինչ չը պիտի տուած լինէր, բացի հասուկտու գրաբարից եւ գուցէ քանի մի հին մասնագրների անգիր անելուց: Բայց եւ այնպէս դա միակ գիտութիւնն էր, որ պիտի դառնար պատանու ապագայ զարգացման հիմնաքարը: Մի քանիը սկսում է ինքնակրթութեամբ պարապել:

Տասնութիւնը տարեկան հասակում նա սկսում է յանախել ուն Մկրտիչ Եգեանեանի դպրոցը, որպէս զի տիրացուի տղան էր: Այդ Եգեանեանն էլ գուրկ է լինում քիչ քիչ շատ լուրջ ուսումից: Իբրեւ Վեցնէկի Մի քանիարեանների դպրոցի նախկին աշակերտ նա ունենում է սօլաւստիական ուղղութիւն: Հարկաւ, նրա «դպրոցը» չի կարողանում գոհացնել վարվուռն Նալբանդեանցին, որի բնա-

կանից պայծառ եւ ամեն սեռակ հնամուտքեան բժնամի հոգին ձգտում էր դէպի ժամանակակից իսկական գիտութիւն եւ լուսաւորութիւն: Միֆայէլը իսկոյն նկատում է իւր սահմանափակ վարժապետի սգիտութիւնը եւ մի օր բացարձակ ասում. «Երբ նոր բան ունիս սովորեցնելու, սովորեցրու, քէ չէ, էս քո սովորեցրածը արդէն շատ ժամանակ է որ գիտեմ»: (Տես. «Հանդէս գրականական եւ պատմական» 1896 թ., հատոր VII-րդ էրես 12): Պէտք է ասած, որ Ներսէս V-ը կարողիկոսը, որ այդ ժամանակ, այն է՝ 1845 թուականին Քիւրդիստանից Էջմիածին գնալու միջոցին ժամանակաւորապէս կանգ էր առել Նոր-Նախիջեւանում, հովանաւորում էր յիշեալ Եգեներեանին, իբրեւ մի հմուտ ֆերականագէտի: Նա ինքն էր հրամայել Նախիջեւանի բոլոր ֆահանգներին եւ տիրացուներին այցելել Եգեներեանի դպրոցը, եւ հենց այս հրամանից ստիպված էր Միֆայէլ Նալբանդեանը որպէս տիրացու մտել ֆերականագէտի դպրոցը:

Երբ Ներսէսին հաղորդում են պատանի աշակերտի յանդուգն պատասխանը իւր վարժապետին, հրամայում է Նալբանդեանցի գիտութիւնը փորձելու համար, պահանջել, որ նա մի գրաբար շարադրութիւն գրէ: Նալբանդեանը իսկոյն յաջողութեամբ կատարում է Վեհափառի հրամանը: Ներսէսը, հաւանելով նրա շարադրութիւնը, անմիջապէս ազատում է նրան Եգեներեանի վարժարանը յանախելու ձանձրալի պարտականութիւնից:

Այսպէս քէ այնպէս, Միֆայէլ Նալբանդեանը սակաւին մի հասարակ տիրացու էր եւ երբ իւր պատշոնակիցներից տարբերվում էր—լոկ իւր բնական ձիրքերով եւ ոչ գիտութեան պաշարով: Հարկաւոր էր այդ ձիրքերը զարգացնել եւ մշակել, բայց ոչ շրջան կար, ոչ ղեկավար եւ ոչ միջոցներ: Միակ շրջանը հոգեւորականութիւնն էր, միակ ղեկավարը—հայր Պատկանեանը եւ միակ նիւթական միջոցը—տիրացութիւնից ստացած չնչին եկամուտը:

Ինչ կարող էր անել Նալբանդեանը այս դրութեան մէջ: Բայց տառապանք այն աղամանդն է, որ խաւարի մէջ էլ փայլում է: Նալբանդեանցի խաւար շրջանավայրում յայտնվում է մի սրտեստ աչք, որ իսկոյն նշմարում է լուսատու աղամանդը եւ առնում նրան իւր մօտ: Դա Բեսարաբիայի քեմական առաջնորդ Մասթոս սրբազան Վեհապետեանն էր: Այդ մարդը, իւր քեմը շրջակայքիս, մի անգամ մտնում է Նոր-Նախիջեւան: Հայր Պատկանեանը, իւր իշխանաւորին այցելելիս, երբեմն իւր հետ տանում էր եւ Միֆայէլ

Նալբանդեանցին, որպէս իւր տիրացուին: Իսկ մի անգամ գովասանքի արժանի ֆահանգն, որ վնաս է լինում սրբազանի ուշադրութիւնը դարձնել Միֆայէլի վրայ, ստիպում է իւր «փոքրաւորին» առաջնորդի մօտ կարդալ իւր շարադրութիւններից մէկը: Վեհապետեանը շատ հաւանում է Միֆայէլի շարադրութիւնը եւ, զգալով, որ այդ պատանին սովորական մանկանացուներից չէ, ընդունում է նրան իւր մօտ իբրեւ անձնական ֆարսուղար:

Ահա այդ օրից սկսվում է Նալբանդեանցի հասարակական գործունեութիւնը, որ ապագայում դարձաւ այնքան փոքրկայից: Հետզհետէ նա իւր ընդունակութիւններով, արտայայտած մտքերով եւ համարձակութեամբ այնքան է զբաւում առաջնորդին, որ դառնում է նրա մշակական խորհրդատուն: Նա ուղեկցում է առաջնորդին ամենուրեք, ուսումնասիրում է քեմի բոլոր եկեղեցական ու հասարակական գործերը եւ, վերջ ի վերջոյ, իւր խելացի խորհրդների շնորհով, դառնում է սրբազանի altér égo-ն: Բանը մինչեւ անգամ այնտեղ է հասնում, որ Մասթոսը չի կարողանում առանց Նալբանդեանցի խորհրդի ոչ մի բիշ քէ շատ խոշոր գործ կատարել իւր քեմի վերաբերմամբ:

Առաջնորդական ֆարսուղարի այս բացառիկ դիրքը ստեղծում է նրա համար բժնամիների մի մեծ խումբ, որոնցից շատերը մնացին անհաւատ մինչեւ նրա մահը, անընդհատ աշխատելով վնասել նրա գործունեութեանը: Պակաս չի նպաստում այդ բժնամուտքեան զարգանալուն եւ նրա անհանգիստ եւ կրֆոս բնաւորութիւնը: Բնականից զգալուն եւ վարվում էրիտասարդը չի կարողանում իւր խղճի հետ կոմպրոմիսներ անել: Հասարակական տեսակետից իւրաքանչիւր մի օգտակար գործ զբաւում ու յափեսակում է նրան այնչափ, որ նա մոռանում է ամեն մի արգելք, արհամարհում է ամեն մի նախապաշարմունք եւ անեղիւղ դիմում այդ գործի իրականացմանը:

Ինչ ասել կուզէ, որ Նալբանդեանցի ամենաառաջին եւ ամենագորաւոր բժնամիներն են դառնում աղաները, հայ ազգի այդ անխուսափելի բժնամիները: Տեղական հարուստները, իրանց ձեռնում ունենալով եկեղեցական եւ հասարակական գործերի դեկը, չէին կարող, իհարկէ, հաւատալով նայել մի երիտասարդի վրայ, որ յանդգնաբար անընդհատ, առաջնորդի միջոցով, նրանցից հաշիւ էր պահանջում իրանց կատարած գործերի մասին: Մանաւանդ Նալբանդեանը փուռ է դառնում ամենից զօրաւոր աղա Յարութիւն Խալիբեանի աչքում, մի մարդու, որ լինելով Նախիջեւանի ֆաղափազուխը, ոչ միայն ֆաղափում, այլ եւ գիւղերում այնպիսի մեծ համարումն էր վայելում, որ անձնիշխան անում էր

այն բոլորը, ինչ-որ կամե՞նում էր: Նա էր ֆաղաֆային գործերի միանձեման կառավարիչը, եկեղեցական դրամների միակ գանձապետը եւ հասարակական մեքենայի միակ ղեկավարը: Եւ անա յանկարծ մի օր երեւան է գալիս մի չնչին տիրացու եւ ձգտում է վերջ տալ նրա անասանման իշխանութեանը: Ի՞նչպէս կարող էին հալիքեանը եւ նրա արքանեակների սոււար բանակը ներել նրան այդ բանը:

Բայց Նալբանդեանցը ոչ երկչոտ էր, ոչ շուտ վհասվող: Նա կազմում է մի ընդդիմադիր կուսակցութիւն այն մարդկանցից, որոնք դժգոհ էին հալիքեանի գործունէութիւնից: Նոր կուսակցութեան գլուխն է անցնում մի համեմատաբար լուսամիտ՝ վանառական—Կարապետ աղա Հայրապետեանցը: Եւ անա հալիքեան էւ Հայրապետեան կուսակցութիւնների մեջ սկսվում է եւ երկար տարիներ տեւում նիւտ Մօսկէկիների եւ Կօպուլտսիների մի կասալի կռիւ:

Բանն այն է, որ տարիների ընթացքում հալիքեանի ձեռնում հաւանվել էր մի անագին գումար, որի մասին նա չէր ուզում ոչ ոքի հաշիւ տալ: Նրան լքացրել էր ինքը՝ Ներսէս կարողիկոսը, որ ենթարկված էր հալիքեանների ազդեցութեանը: Անա որտեղից ծագեց ռիսակալ Ներսիսի բեւաճութիւնը դեպի Նալբանդեանցը, մի բեւաճութիւն, որ ապագայում կանգ չառաւ նոյն իսկ վերին աստիճանի ֆսմենի միջոցների առջեւ հակառակորդին վնասելու համար...

Հալիքեանը այնքան էր երես առել, որ, բացի դրամականից, ձգտում էր կառավարել եկեղեցու եւ բարոյական մասը: Նա այնքան էր իշխում տեղական հոգեւորականութեան վրայ, որ նոյն իսկ բեմի առաջնորդ Մասթոսը, վախենալով Ներսիսի հովանաւորութիւնից, չէր կարողանում սանձահարել ինքնիշխան աղային: Վերջապէս, մի օր Մասթոսը դիմում է կարողիկոսին եւ հարցնում, արդեօք արդարացի՞ է, որ հալիքեանը ձգտում է ամեն ինչ կարգադրել իւր ֆիլի համաձայն: Այս հարցը դիպչում է Ներսիսի ինքնասիրութեանը. նա շտապում է մի կոնդակով հերքել հալիքի լիազօրութիւնը մինչեւ անգամ յանդիմանել առաջնորդին, որ «իրեն բոլը է տալիս կարծելու, որ Հայոց կարողիկոսը կարող է եկեղեցական գումարը մի մասնաւոր մարդու յանձնել»: (*Տես „Հանդէս գրականական եւ պատմական“, հատոր VII-դ, էրես 27—28*):

Այն ժամանակ առաջնորդը սկսում է աւելի համարձակ կերպով հաշիւ պահանջել հալիքից: Բայց հալիքեանները նորից կարողիկոսին բեմում են իրանց կողմը, եւ եկեղեցական գումարներն

ու եկամուտները շարունակում են մնալ հալիքի իշխանութեան ներքոյ: Վերջապէս, առաջնորդը, նարահասկած, դիմում է մարմնաւոր իշխանութեան միջամտութեանը եւ «նախարարից հրաման է ստանում ոչ միայն չը տալ հալիքին 1848 բուսականից յետոյ գոյացած գումարները, այլ եւ խստիւ պահանջել նախկին գումարը»:

Մասթոսը սրբազանը, այս հրամանի վրայ հիմնվելով, կազմում է մի յանձնաժողով եկեղեցական գումարների խնդիրը լուծելու: Այդ ժամանակ Նալբանդեանցը՝ Նոր-Նախիջեւանից բացակայ է լինում, բայց ղեկավարում է յանձնաժողովի գործունէութիւնը: Յանձնաժողովը հալիքից պահանջում է աւելի քան 123 հազար ռուբլի, իսկ հալիքը ցոյց է տալիս ընդամենը 83 հազար ռուբլի:

Կուսակցական կռիւր քանի զնում այնքան սուր կերպարան է ստանում. ֆաղափը բաժանվում է երկու մասի: Ժողովրդի մեծամասնութիւնն անցնում է Հայրապետեան—Նալբանդեան կուսակցութեան կողմ:

Սակայն, կռիւր դեռ չը վերջացած, Նալբանդեանցը, զգուշելով հոգեւոր պաշտօնից, քողնում է ու հեռանում Մոսկվա...

Իրեւ գրող՝ Նալբանդեանցը առաջին անգամ ասպարէզ է գալիս Տեր-Գաբրիէլ Պատկանեանցի խմբագրութեամբ Թիֆլիզում լոյս տեսնող «Արարտ» շաբաթաթերթում (1850—1851 թ.), ուր նա տպում է իւր առաջին երեխայիքը—երեք ոտանաւոր, երկուսը գրաբար, մեկը աշխարհաբար: Այստեղ նա, մի կողմից ծաղրում է «յիմարների կարծիքը» ուսման մասին, միւս կողմից, ցոյց է տալիս ուսման անհրաժեշտութիւնը:

Մոսկվա ուղեւորվում է Նալբանդեանցը 1853 բուսականին: Այդտեղից նա շուտով զնում է Պետերբուրգ, յաջող ֆննդութիւն է տալիս, ստանում է Հայոց լեզուի ուսուցչութեան իրաւունք: Ենթադրվում է, որ այդ ֆննդութեան յաջողութիւնը Նալբանդեանցը ոչ այնքան իւր գիտութեանն է պարտական, որքան հաշտուր աղա Լազարեանի աջակցութեանը, որի անունով նա մի յանձնարարական նամակ է բերած լինում Մասթոսը արեւախոսուցու Վեհապետեանի կողմից: Նոյն Լազարեանի հովանաւորութեամբ նա նշանակվում է Լազարեան նեմարանի ուսուցիչ հայոց լեզուի եւ շտապում է ուղեւորվել Մոսկվա:

«Մէկ օր էլ, պատմում է Նալբանդեանցի աշակերտներից մեկը, յանկարծ կ'միկի հետ դասարան մտաւ մի բարակ-բարակ, միջին հասակով երիտասարդ: Տեսաւ չը նրան ծանօթացրեց մեզ հետ, յայտնելով,

որ այսուհետեւ նա պէտք է մեզ հայոց լեզուի դաս սայ: Մեր առաջ կանգնած էր Միքայէլ Նալբանդեանցը: Ճշմարիտ խոսուվաւան ճորհրդ կազմուածքը, դէմքի խոտոր գծագրութիւնը, սափրած ընչացֆով ու մորունով (?) երեսը եւ կարն ժրակը առաջին նուագ շաս էլ ախորժեղի սպաւորութիւն չարին մեր վրայ: Բայց այդ անախորժութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ տեսչին նորան մեզ ծանօթացնելու պատշտական ծիսակատարութեան վերջանալը, որովհետեւ երբ որ՝ տեսչը գնաց, եւ նա ամբիոն բարձրանալով, սկսաւ իւր առաջին դասը, կերպարանավիճակեցաւ. նորա առանց այն էլ փայլուն աչքերը կրակով լցուեցան եւ երեսը մի այնպիսի գեղեցիկ եւ գրաւիչ արտայայտութիւն ստացաւ, որ իսկայն յափշտակեց մեր սիրտը եւ ընդ միտ կապեց մեզ իւր հետ: Նա խօսում էր ազատ այն ժամանակուայ մահուր աշխարհաբառով, չէր կմկմում, չէր կակազում. նա բառերը հնչում էր մահուր առողանութեամբ եւ, որ գլխաւորն է, նախադասութիւնները շատ հարստութեամբ կոկում էր եւ միտքը յայտնելու համար բառեր ու ոճեր չէր որոնում: «Տղայք, քողնեմ գրաբարը, այսուհետեւ մեմ աշխարհաբար պէտք է սովորեմ»—այս խօսքերով նա սկսաւ իւր դասախօսութիւնը: Եւ մեմ սկսանք աշխարհաբար սովորել... (Տես. „Հանդէս գրականական եւ պատմական“ հատը VII-դ, երես 47):

Դժբաղդաբար, երկար ժամանակ չի տեւում Նալբանդեանցի ուսուցչութիւնը: Ներսէս կաթողիկոսը, Նալբանդեանցի նախնիներէն թեմամիներէի դրդումով, դիմում է Մոսկվայի ուսիկանապետին, որ բռնել սայ նրան իբրեւ փախստական եկեղեցականի եւ *հասպով* էջմիածին ուղարկէ: Նալբանդեանցը բանդարկվում է, բայց շուտով Ստեփաննոս Նազարեանցի եւ Տեր-Մովսէս Ալամխանեան աւագ ֆահանայի երաշխաւորութեամբ, արձակվում: Սակայն նա խոնարհութեամբ քողնում է ուսուցչական պատշտօնը եւ սկսում է աւելի լուրջ կերպով պարապել ինքնակրթութեամբ:

Ահա այդ ժամանակ կազմվում եւ ամրանում է նրա մտաւոր ու բարոյական աշխարհահայեացքը յիսունական թուականների ռուս ազատամիտ հեղինակների եւ գործիչների ազդեցութեամբ: Բացի ինքնագարգացումից, նա սկսում է յանախել Մոսկվայի համալսարանի բժշկական Ֆակուլտետը իբրեւ ազատ ունկնդիր եւ շուտով ձեռք է բերում մեծ ազդեցութիւն հայ ուսանողների վրայ: Նրա առաջ դասողութիւնը, համակրելի ձգտումները, հայ կեանքի ու լեզուի մասին ունեցած տեղեկութիւնները եւ կրակոտ բնավորութիւնը գրաւում ու յափշտակում են ամենին եւ կամայ-ակամայ ենթարկում նրա ազդեցութեանը:

Այդ ժամանակ Ստեփաննոս Նազարեանցը սկսում է իւր կռիւր հին սերնդի ներկայացուցիչների եւ նրանց դաւանած փսած գաղափարների դէմ: Նալբանդեանցը անցնում է նրա կողմը, եւ երբ 1858 թուականի յունվարից սկսում է հրատարակվել «Հիւսիսա-

փայլը»—դառնում է նրա ամենաառաջին եւ ամենասաղանջաւոր աշխատակիցը:

Սխալ է այն կարծիքը, թէ Նալբանդեանցին Նազարեանցն է առաջ ֆաշել, գրականական ուղղութիւն տուել: Բնածին սաղանջները ուրիշների ուղղութեանը հետեւելու կարիք չունեն: Նազարեանցի «Հիւսիսափայլը» ծառայել է Նալբանդեանցին իբրեւ մի ամբիոն, որտեղից նա կարողացել է արտայայտել իւր գաղափարները: Նալբանդեանցը մնալու էր նոյն Նալբանդեանցը որտեղ եւս աշխատակիցը, ուր եւս գրէր, թէկուզ մի ամենայնտաղիմական օրգանում: Նոյն իսկ, իբրեւ գրող, նա շատ աւելի վաղ է յայտնի եղել քան «Հիւսիսափայլը»: Նրա «Միտքի խօսք, միտքի հարս» վեպը, որի նիւթը առնված է Նախնիների կեանքից, նրա ինքնուրոյն, բարգանական կամ նմանողութեամբ գրված ոտանաւորները եւ «Թափառական հրեայի» առաջին հատորի բարգանուրիւնը «Հիւսիսափայլից» շատ առաջուայ գործեր են: Իսկ «Հիւսիսափայլին» նա անընդհատ աշխատակցել է երեք տարի: Այդ կարն ժամանակուայ ընթացքում նա շատ բան գրեց, շատ խնդիրներ զարթեցրեց, շատ մտքեր շարժեց եւ սրտիցեց թմրութիւնից: Եւ այդ բոլորը առանց որեւէ կողմնակի ազդեցութեան, ենթարկվելով լոկ իւր ինքնուրոյն հոգու ձգտումներին:

Ոչ այս անընդհատ գրականական աշխատութիւնը, ոչ համալսարանական դասախօսութիւնները եւ ոչ ինքնագարգացման գործը չը կարողացան Նալբանդեանցին մոռացնել սալ իւր հեռաւոր ծննդավայրի հասարակական խնդիրները: Խալիբեան—Հայրապետեան կուսակցութիւնների պայքարը եւ եկեղեցական գումարների մասին շարունակվող վեճը սակաւին նրան հանգստութիւն չէին տալիս: Նա ձգտում էր հեռուից միջամտել այդ պայքարին եւ դեկավարել հակախալիբեանների գործունեութիւնը:

Բանն այն է, որ այժմ Բեսարաբիայի թեմի վիճակաւոր էր Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանը, մի մարդ, որ զուրկ էր Մասթոս արքեպիսկոպոսի ուղղամտութիւնից եւ անկեղծութիւնից: Գալով 1858 թուականին Նոր-Նախնիեան, նոր առաջնորդը թէեւ հաշտեցրել էր թեմամի կուսակցութիւնները, բայց չէր կարողացել կամ չէր կամեցել լիովին գոհացնել Հայրապետեան կուսակցութեանը: Պատճառն այն էր, որ նա բաւականացել էր խալիբից փոխանակ 123 հազարի, 50 հազար ռուբլի զուտ գումար վերցնելով եւ մի քանի խոստումներով, որ խալիբը տուել էր եւ չէր կատարում: Բացի դրանից, Այվազեանը այդ 50 հազարն էլ ապօրինաբար գործադրում էր Նախնիեանից դուրս:

Այս բոլորը գրգռել էր առանց այն էլ դիւրագրգիւր Նալբանդ-

եանցին Այվազեանի դէմ: Մի կողմից նա անխնայ ֆննադասում էր առաջնորդի գործունեութիւնը եւ դասապարտում մամուլի մեջ, միւս կողմից, անբիւ նամակներով իւր բարեկամներին գրգռում նրա դէմ: Նա ոչ մի գոյն չէր խնայում իւր ասելի հոգեւորականի պակեքը մքնացնելու համար: Մանաւանդ նա վրդովվում էր Այվազեանի ըմբոսուրիւնից վեհափառ Կարողիկոսի դէմ: Այդ վարդապետը, որ սովորութիւն ուներ շուրջ շուրջ շրջաբերականներ ուղղել իւր թեմի հայերին, մի շրջաբերականի մեջ եւս խօսում է կարողիկոսի եւ առաջնորդի յարաբերութիւնների մասին: Նալբանդեանցին կասաղեցնում է այդ շրջաբերականը, եւ նա գրում է իւր բարեկամներին մի բուրդ, որի մեջ անաք է նա ինչ լեզու է բանեցնում Այվազեանի դէմ.

«Հայեր, եթէ սակաւին չէք ամաչում պարծենալ ձեր կրօնի անկախութիւնովը, եթէ սակաւին ձեր արտի խորում մնացել է այն սուրբ զգացմունքը, որ մի ժամանակ ոգի էր տալիս ձեր ազգին եւ կրօնի պաշտպաններին— չը պէտք է թոյլ տաք, որ մի սեւահոգի (հազար փանս), հաւասր օրացոյց շինող եզրիտ արեղայ իւր կեղտոս ոտերով կրի ձեր ազնիւ արտեր եւ կրօնի ձեր կրօնի այն սուրբ կապը, որ համարեա՛ միայն պահել է մինչեւ այսօր Հայի ազգութիւնը:

Մեր եկեղեցուն ձեռնամերձ եղաւ,
Գառնազգես գայր մեզ գրուի դառաւ.
Սուրբ խորան պղծեց, արդ ո՞ր աղօթեմք—
Հիմի է՞լ լռեմք.....

Այվազեանը, Լոյսլայի հարազատ ժառանգը գորով ամենայն կողմից ուզում է ծածկել իւր կոտէ եւ կոպիտ երկպառակախորութիւնը, փառամոլութիւնը, ապստամբութիւնը հետեւեալ փափուկ խօսքերով քրքի (խօսքը շրջաբերականի մասին է) վերջում, իբր «Հնազանդեցե՛ք էլի ս. Արթուրին, Արթուրակալին...» Բայց չ'խաբվէք, եղբարք, գլխաւոր միտքը սկզբումն է եւ բոլոր քրքի բովանդակութիւնում: Այդ այն օրօնն է, որով երեխաներին ֆնացնում են:» (Տես «Հանդէս գրականական եւ պատմական», հատոր VII-դ, երես 73—74):

Հասկանալի է, որ մի այդչափ կրօն եւ դիւրագրգիռ մարդ, որ խնայել չը գիտէր իւր ասած մարդկանց, իւր գրչի ամեն մի արդիւնքով աւելացնում է թշնամիների առանց այն էլ սուտ բանակը, որն ոչինչ չի խնայում նրան վնասելու համար: Բայց Նալբանդեանցը բարեկամներ էլ է ունենում, որոնց բլում առաջին տեղին է բռնում նրա նախկին իշխանաւոր Մասթոս արեւախոյնի վեհապետանը: Այդ արժանաւոր հոգեւորականը, զնահասելով իւր ժամանակակից տղանքը, միտք ձեռքից եկած օգնութիւնը հասցնում է նրան թէ բարոյապետ եւ թէ նիւրապետ: Իսկ Նալբանդեանցը նիւրական պակասութիւն շատ ուներ: Գրականութիւնը նրան ոչինչ չէր տալիս. ուսուցչութիւնից էլ զրկվել էր: Մնում էր, որ նա

դիմէ իւր անձնական բարեկամների օգնութեանը: Այս դեպքում, բացի Մասթոսից, նրան նպաստում էին Հայրապետեանցը եւ Սալսիկեանցը:

Վեց տարի (1853—1859 թ.թ.) մնալով Մոսկվայում, անդադար աշխատելով, գրգռվելով, բորբոսվելով եւ, չը նայելով բարեկամների օգնութեանը, վարելով նիւրական սուղ կեանք, Նալբանդեանցը ֆայտայում է իւր, առանց այն էլ թոյլ, առողջութիւնը: Վերջապէս նա այնքան վատ է զգում իրան Ֆիզիկապէս, որ իւր բարեկամների եւ բժշկների խորհրդով վնոում է գնալ արսասահման, բայց ոչ միայն բժշկվելու նպատակով, այլ եւ աշխարհ տեսնելու, կեանք ուսումնասիրելու եւ իւր մտաւոր հորիզոնը ընդլայնելու ցանկութեամբ:

Մոսկվայից ուղեւորվում է արսասահման 1859 թ. մարտի 24-ին: Միայն մի ամիս մնալով հանգիստ ջրերում, նա շատում է Վիեննա, Բեռլին, Համբուրգ եւ, վերջապէս, Փարիզ: Հասկանալի է, որ արսասահմանեան ազատ մրնոլորդը նրա զգայուն հոգու վրայ մեծ տպաւորութիւն է գործում: Նա ամեն բան, ինչ-որ կարող էր տեսնել, դիտում է, ուսումնասիրում եւ իւր տպաւորութիւնների միայն մի չնչին մասն է կարողանում արտայայտել երկու նամակների մեջ, որոնք տպւում են «Հիւսիսափայլի» էջերում:

Դժբաղդաբար, Նալբանդեանցը, նիւրական միջոցների պակասութեան պատճառով, արսասահմանում մնում է ընդամենը վեց ամիս: Նա բոլորում է կիսատ իւր բժշկութիւնը եւ նոյն ֆայտայված առողջութեամբ վերադառնում է Ռուսաստան, իսկուր եւ վհասված:

Այս անգամ նա հաստատվում է Պետերբուրգում, մտադիր լինելով այդտեղի համալսարանում արեւելեան լեզ. ֆակուլտետի կանդիդատի ֆնոութիւն տալու: Միեւնոյն ժամանակ, նա նորից ձգտում է դեպի արսասահման: Բայց անողոք նիւրականը կապում-կաշկանդում է նրան: Իւր բարեկամներից մեկին ուղղած մի նամակում, ցանկութիւն յայտնելով 2 տարի ժամանակով Փարիզ գնալ իւր ուսումը շարունակելու համար, նա խնդրում է տալ իրան տարեկան 800 ռուբլի:

Այդ նամակը գրելու միջոցին Նալբանդեանցն արդէն կոված էր Նազարեանցի հետ: Եւ մի կողմից էլ հենց այս հանգամանքն է դրդում նրան Մոսկվայի փոխարէն Պետերբուրգում հաստատվել արսասահմանից վերադառնալուց յետոյ: Պ. Ե. Շահազիզը, մանրամասն

բացասելով այդ երկու գաղափարակիցների բնաւորութիւնը ասում է, թէ նրանց մէջ երբեք սերս բարեկամութիւն չի եղել: Ժամանակակիցների պատմելով՝ նրանց փոխադարձ դժկամակութիւնը տեսնելու է ունեցել Նալբանդեանցի յողուածների եւ գլխաւորապէս լեզուի մասին: Նազարեանցը սովորութիւն է ունեցել, ի միջի այլոց, ուղղել եւ Նալբանդեանցի յողուածները եւ շատ անգամ ձեռնամուխ լինել նրանց եական իմաստին, աղաւաղելով հեղինակի ասածները: Յայտնի բան է, Նալբանդեանցի պէս մի ինքնուրոյն հեղինակ չէր համաձայնվիլ՝ թեկուզ Նազարեանցի պէս մի հեղինակաւոր խմբագրի՝ թոյլ տալ իւր մտերը աղծակները: Եւ անհաճախաւոր աշխատակցի եւ խմբագրի մէջ ծագում է գժտութիւն:

Բայց այդ բացասութիւնը չափաւոր եւ Նալբանդեանցի ժամանակակիցները: Իսկ ինքն Նալբանդեանցը մի փոքր ուրիշ կերպ է բացասում իւր դժկամակութիւնը: Ահա թէ նա ինչ է գրում իւր բարեկամներից մէկին ուղղած մի ընդարձակ նամակում.

«Հիւսիսափայլից» ձեռք վեր առի, ըստնում մի ժանգոտ կոպէկ չեմ ստանում. ի՞նչ հարկաւորութիւն ունեմ է՞ ի նահասակ լինելու: Այդ ի՞նչ խելագարութիւն է, որ ես ուրիշից պարտ առնեմ ապրեմ եւ «Հիւսիսափայլի» վերայ ինչ եւ գիշեր աշխատեմ, բայց «Հիւսիսափայլից» մի կոպէկ չ'ստանամ, այդ ո՞ր գրի մէջ գրած է: Եւ ո՞ր մարդը, որ չունի բնակութիւն, կերակուր եւ զգեստ, կարող է գործ կատարել եւ այն ձեռք...»

Շարունակելով նոյն ուղղութեամբ, Նալբանդեանցը իւր արտի զարն եւ արդարացի մաղձը բաժնում է հայ ազգի վրայ.

«Գրիչս պիտի կոտորեմ եւ ձգեմ. միւս անգամ Հայոց ազգի անունը տուած ժամանակները եւս պիտի սիրտս խառնվի եւ փոխելիքս գայ. անհա եղբայր, այժմ իմ դուրսիւնը եւ յուսահատութեան չափը: Ափսոս ինձ, որ երեւեցայ Հայերի մէջ, մի այլ ազգի մէջ երբեք այս վիճակում զտնելու չէի ես, անտէր եւ անօգնական... (Տես «Հանդէս գրականական եւ պատմական», հատոր VII-դ, էրես 89—91):»

Մենք դիտմամբ ենք բերում այս կտորը եւ դիտմամբ ընդգծում այն տողերը, ուր Նալբանդեանցը իւր մախձն ուղղում է հայ ազգի դէմ: Մեր ժամանակի մի քանի մանր-մունր եզրուիտներ, որոնք իրանց քու եւ շողոքորոտ բնաւորութեան շնորհով դեռ եւս կարողանում են մամուլի մէջ տեսնել եւ որոնց իսկական ասպարէզը մանրավանդի խանութն է, սովորութիւն ունեն մեր ժամանակակից գործիչների եւ գրողների ետեւից ցելիս գցելիս, Նալբանդեանցի նիւթական անմխիթար դուրսիւնը օրինակ բերել իբրեւ ասպարոյց, թէ գործիչը եւ գրողը միշտ պէտք է քաղցած մնայ: Թող այդ փարիսեցիները կարդան Նալբանդեանցի յուսահատական տողերը եւ այն ժամանակ գուցէ լռեն, տեսնելով, թէ ինչպէս Նալբանդեանցի ամեն

մի բռնիչը ընդհատում էր նիւթականի անողոք հարուածով: Բայց Նալբանդեանցը այդ տողերը գրել է գրեթէ արանից քառասուն տարի առաջ, երբ հայ հասարակութեան միտքը դեռ խառար էր: Իսկ այժմ, երբ հասարակութիւնը պարծենում է իւր քաղաքակրթութեամբ, մի՞թէ հայ գործիչի, հայ գրողի վիճակը նոյնը չէ...

Նոյն նամակի մէջ Նալբանդեանցը առաջ է բերում եւ «Հիւսիսափայլի» բաժանորդների թիւը եւ ծախքը 1859 թ. համար: Նամակի այդ կտորից իմանում ենք, որ «Հիւսիսափայլը» այդ տարի ունեցել է 340 բաժանորդ, 1800 բուբլի ծախք, բացի դրանից, Նազարեանցը ստացել է պարգեւ 600 բուբլի: Թէ ինչ պարգեւ է եղել, այդ Նալբանդեանցը չի ասում: Նա միայն ուզում է ասպարոյցանել, որ Նազարեանցը կարող էր նրա աշխատանքը վարձատրել եւ չէր վարձատրում: Բայց մի՞թէ Սեփիաննոս Նազարեանցը կարող էր հարստահարիչ լինել:—Ո՛չ, իհարկէ, ո՛չ: Ուրեմն, մնում է, որ մենք էլ Պ. Ե. Շահագիրի հետ «Նալբանդեանցի ասածները թիւրիմացութեան արդիւնք եւ բոպէի ազդեցութեան սակ գրուած» համարենք...

Պետերբուրգում Նալբանդեանցը 1860 թուականին, ի միջի այլոց, զբաղվում է եւ Հնդկաստանի հարուստ հայազգի Մասէհ Բաբաջանի կտակի խնդրով: Մի խնդիր, որ 66 տարի էր, անորոշ էր մնացել: Այդ կտակով հանգուցեալ Բաբաջանը իւր կարողութեան կէտը, որ 31 հազար 280 բուբլու արժողութեամբ անշարժ կայք էր, նուիրել էր Նոր-Նախիջեւանի հայերի օգտին: Նալբանդեանցը, դեռ արտասահման գնալուց առաջ, Բաբաջանի կտակագրի պատենը ստանալով Նախիջեւանի Մագիստրատից, իւր մեկնաբանութեամբ եւ յառաջաբանով տպագրել էր «Հիւսիսափայլում»: Նա առաջարկել էր՝ մի պատգամաւոր ուղարկել Հնդկաստան, որ կտակի իրագործման մասին հոգայ: Այժմ նա, իւր համալսարանական ֆենուրիւնները վերջացնելով, գալիս է 1860 թ. գարնանը Նոր-Նախիջեւան, որպէս զի անձամբ աշխատէ այդ գործի համար: Այստեղ նրան ընտրում են պատգամաւոր, հանապարհածախս եւ չափաւոր եւ ուղեւորում Հնդկաստան:

Բայց, նախ քան արտասահման գնալը՝ Նալբանդեանցը գրում է էջմիածին, որպէս զի իւր քրքերը վաւերացնէ Մասթեոս կաթողիկոսի ձեռնով: Էջմիածնից նա հանապարհ է ընկնում

Կ.-Պօլիս, ուր մնում է երկար ժամանակ, յափեսակվելով սեղական հայերի կեանքով: Այստեղ նա սկսում է մասնակցել հասարակական գործերին եւ գրել սեղական լրագրներում: Այդ ժամանակ Պօլսեցիները բաժանված էին երկու կուսակցութիւնների, որոնցից մէկը բաղկացած էր ամիրաներից եւ էֆենդիներից, միւսը — ժողովրդի ներկայացուցիչներից: Նալբանդեանցը բնականաբար անցնում է երկրորդ կուսակցութեան կողմը: Առանձնապէս նա զբաղվում է այսպէս կոչված «Պօղոսեանների» եւ «Ապօղոսեանների» վեճով, որ առաջացել էր Վանի առաջնորդ Պօղոս վարդապետի մի շարք ապօրինի արարքների շնորհով: Նա անցնում է ապօղոսեանների կողմը եւ սկսում է մի կասաղի կոչւ պօղոսեանների դէմ: Նա, ի միջի այլոց, սպում է մի քանի յօդուածներ Սվանեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Մեղու» լրագրում, որ ապօղոսեան կուսակցութեան օրգանն էր եւ առանձնապէս ծաղրում, ծաղաղկոծում պօղոսեանների օրգան «Երեւակի» խմբագիր Զամուռնեանին:

Վերջապէս, նա բողոնում է Կ. Պօլիսը եւ շարունակում իւր նախապահորդութիւնը: Գնում է Փարիզ, այդտեղ մնում երկու ամիս, յետոյ անցնում է Լօնդօն եւ այդտեղից նաև 1861 բուսականին նախապահվում դէպի Հնդկաստան: Փարիզ եղած միջոցին նա գրում է իւր «Երկու տող» վերնագրով բրօշուրը, ուղղած Գաբրիել վարդապետ Այվազեանի դէմ:

Հնդկաստանի մայրաքաղաք Կալկաթայում երկար ժամանակ մնալով, Նալբանդեանցը, վերջապէս, հազար ու մի նեղութիւններից յետոյ, կարողանում է Բաքազանի կսակի օրինաւորութիւնը ապացուցանել անգլիական դատարաններում եւ գործը սանել: Այդ ժամանակ նա սովորում է բուսականաչափ անգլիերէն լեզուն:

Որոշելով Նախիջեւանին հասանելիք տարեկան եկամուտը Բաքազանի կալուածներից եւ ստանալով հաւանված գումարի մի մասը, Նալբանդեանցը վերադառնում է Ռուսաստան: Ճանապարհին նա այցելում է Իսախան, որի պատմական հրաշալիքները, հարկաւ, խորը տպաւորութիւն են գործում նրա բանաստեղծական հոգու վրայ: Ռուսաստան գալով, նա ուղղակի Նոր-Նախիջեւան չի մտնում, այլ անցնում է Պետերբուրգ, մտադրվելով յետոյ գալ՝ հասարակութեանը հաշիւ տալու: Բայց անհա ինչ է ասում պ. Ե. Շահագիզը այս առիթով.

... Նա ժամանակ չունեցաւ հաշիւ տալու իւր գործողութիւնների մասին, չկարողացաւ իւր նախապահածախմի, Կալկաթայում վարած դատի եւ ուրիշ ծախքերի մանրամասն ցուցակը ներկայացնել Նախիջեւանի հասարակութեան, ուստի եւ նրա ստացած գումարի իսկական քանակութիւնը անյայտ մնաց: Այդ վերջին հանգա-

մանքն էր, որ պատճառ եղաւ չար մարդկանց չար լեզուներին լուրեր տարածելու հասարակութեան մէջ, թէ Նալբանդեանցը բոլոր ստացած գումարը չի յանձնել հասարակութեան, թէ այդ փողերի մի մասը իրան է առել եւ թէ, վերջապէս, նորանով հարստացել են նորա եղբայրները, ազգականները... Լուրեր, որ մինչեւ ցայսօր դեռ կարելի է լսել Նախիջեւանի հասարակութեան հին սերնդին պատկանող մի քանի անձնատուրութիւններից, չենք ասում արդէն, որ այդ մասին ուղղակի ակնարկութիւններ կան Գաբրիել Եպիսկոպոսի «Սալիբեան ուսումնարանի պատմութեան» մէջ (*Տես «Հանդէս գրականական եւ պատմական», հասար VII-դ, էրես 106—107*):

Ինչ ասել կուզէ, որ բոլոր այդ լուրերը կասկածամիտ եւ չարասիրտ մարդկանց ապականված երեւակայութեան ծնունդ են: Նալբանդեանցը, որ ապրեց եւ մեռաւ հասարակական շահերը պաշտպանելով, չէր կարող հասարակական գումարներին անմաքուր ձեռներով մօտենալ: Գալով Գաբրիել Եպիսկոպոս Այվազեանին եւ նրա նմաններին, այդպիսիների «ակնարկութիւնները» գրօշի արժեք չունին, դաղված ինքնասիրութեան արդիւնք լինելով:

Բանն այն է, որ Նալբանդեանցը Պետերբուրգից գալիս է Նոր-Նախիջեւան՝ յասկապէս իւր գործողութիւնների մասին հասարակութեանը մանրամասն հաշիւ ներկայացնելու, բայց հանգամանքները նրան արգելք են դառնում: Այդ ժամանակ է պատահում նրան այն դժբաղդութիւնը, որի մասին մինչեւ այսօր էլ այնքան թեւ եւ դէմ կարծիքներ են պսոսում: Ընթերցողներին, այս դժբաղդ դէպքի մանրամասնութիւնները իմանալու համար, առաջարկում ենք կարդալ պ. Ե. Շահագիզի յօդուածը «Հանդէս գրականական եւ պատմական» ժողովածուի 1896 թ. VII-դ համարում:

Նալբանդեանցը ձեռքակալվում է եւ Պետերբուրգ սանվում ֆենուրեան համար: Հետաքրքրական է, որ ինքը տաղանաւոր հրապարակախօսը իւր դժբաղդութեան մեղքը դնում է Այվազեանի վրայ, որպէս թէ սա իշխանութեան աչքին կասկածելի դարձրած լինէր նրան...

Այսպէս թէ այնպէս, Միխայելի ծերունի ծնողները, չը կարողանալով դիմանալ իրանց որդու բացակայութեանը, խեղագարվում են եւ մեռնում: Ինքը Նալբանդեանցը Պետերբուրգում մնում է ուղիղ երկու տարի եւ տասն ամիս, ամբողջ ժամանակ պարապելով — գրելով, կարդալով եւ ուսումնասիրելով: Ի միջի այլոց, նա ուսումնասիրում է յունարէն եւ եբրայերէն լեզուները, որպէս զի Աստուածաշնչի հայերէն քարգանձութիւնը համեմատե յունարէն եւ եբրայերէն բնագրերի հետ: Նա պատրաստում է իւր «Համեմատութիւնը», գրում է մի քանի ֆենագրասական յօդուածներ, ձեռնարկում է իւր «Նիւրեր Ֆիզիկա-Ֆիլոլոգիական — պատմական — աշ-

խարհագրական ներածութեան համար» աշխատութեան, սկսում է կազմել աշխարհաբար լեզուի ֆերականութիւնը եւ այլն եւ այլն...

Այս բոլոր աշխատութիւնները, նստողական կեանքը, Պետերբուրգի սպանիչ կլիման օր օրի վրայ փայտում են նրա առանց այն էլ խանգարված առողջութիւնը: Թոֆախսը, որ վաղուց արդէն բուն եր դրել նրա քոյլ կազմուածքի մեջ, հետզհետե՛ գարգանում է եւ դառնում արագընթաց: Այն մի քանի բարեկամները, որ յանախ այցելում էին նրան, (Սուլթանշահը, Տեր-Գրիգորեան ֆահանան եւ իւր եղբայրը) նկատում են իրանց բարեկամի օր օրի վրայ հալվելը, քեւել Նալբանդեանցը աշխատում է միտք նրանց մօտ ձեւանալ ուրախ եւ զուարթ: Միայն երբեմն-երբեմն նրա բերանից քոչում է. «Ա՛խ, այն Այվազը» խոհրդաւոր խօսքը...

Վերջապէս, այլ եւս իւր յոյսը կտրելով բժիշկների օգնութիւնից, Նալբանդեանցը 1865 թուականին քողնում է Պետերբուրգը եւ գնում Սարասով նահանգի Կամիշին ֆաղաքը «ղըմըզ» խմելու: Բայց Պետերբուրգի կլիման եւ կեանքի վաս պայմանները արդէն իրանց գործը կասարել էին: Նալբանդեանցը այժմ ժամերով եր մօտենում գերեզմանին:

Կեանքի այդ դառն ժամանակամիջոցին Պետերբուրգում մեր այժմեան գործիչներից ոմանք հանդիպում են Նալբանդեանցին եւ ծանօթանում: Մեր ձեռքի սակ կայ առ այժմ յիշեալ գործիչներից միայն Ղազարոս Աղայեանցի մի համառօտ նկարագիրը Նալբանդեանցի վերաբերմամբ: Առաջ ենք բերում այդ նկարագիրը ամբողջովին իւր անկեղծութամբ յայտնի հայ հեղինակի «Իմ կեանքի գլխաւոր դեպքերը» գրքից.

Պետերբուրգի մտաւոր կեանքի և երանութիւնը, ինչպէս ասացի, նման էր մի հեղեղի: Գրա առաջն սկսեցին առնել 65 թուականի վերջերից եւ սկսեց մի յետաւոր ուղղութիւն: Այդ ժամանակ ծանօթացայ եւ Միխայիլ Նալբանդեանցին, որ ազատութիւն ստացաւ գեներալ Սուլթանշահի երաշխաւորութեամբ: Այս մարդուն առաջին անգամ եւ տեսել էի Թիֆլիս, ուր եկել էր էջմիածին գնալու համար: Այդ ժամանակ մենք յափճակեցանք նրա նախապատկանութեան վրայ: Գրական լեզուով մենք դեռ եւս քոթովում էինք. այդպէս չէր Նալբանդեանցը. նրա լեզուն արդէն կազմակերպւել էր եւ խօսում էր այնպէս, ինչպէս որ գրում էր: Իսկ նիմա նրան խօսել արգելել էին բժիշկները. քոֆախսը մաշել էր նրան եւ առաջւայ Նալբանդեանի ստեղծագիծն էր մնացել: Բայց որքան զարգացել էր մտա-

ւորայէս եւ որքան յետ թողել իրանից Ս. Նազարեանցին: Համակիր չէր այլ եւս ոչ նրա լեզուն եւ ոչ նրա ուղղութեանը, համարելով նրան յետամնաց եւ պահպանողական: Նալբանդեանցը, աշխարհից կտրելով չէր կտրել ժամանակակից գրականութիւնից. շարունակ կարդացել էր միջնորդեան մէջ եւ շատ էր մտածել: Նրա գրածների մի մասը Մ. Տեր-Գրիգորեանցի ձեռքն ընկաւ, բայց քե՛սում մօտ մնաց յետոյ՝ եւ չիմացայ: Գրուածներից նշանաւոր էր «Արկածք Աղամայ» պօեման, գրւած ընկիր գրաբարով: Այդ բանաստեղծութիւնը գլխէ ի գլուխ բերան էր արել Մ. Բուդաղեանցը եւ ստում էր շատ տեղ: Գա մի շատ հրաշալի բանաստեղծութիւն էր, նկարագրում է բնականի կոչը անբնականի դէմ, Աղամայ վիճում է հրեշտակի հետ, որ քոյլ չի տալիս նրան սիրելու եւայլին: Հրաշալի էր մանաւանդ սիրահարւած Աղամայի եւ եւայլի գեղեցկութեան նկարագիրը: Նալբանդեանցի սպանիքը, մտաւոր զարգացումը, լեզուի հարստութիւնը անհամեմատ բարձր էր Ռ. Պատկանեանցի, իսկ բնաւորութեամբ շիփ շիփալ էր Նալբանդեանցը, ինչպէս ուղիղ վեր բարձրացած մի բարդի, մինչդեռ Պատկանեանցը գեղեցիկ երեսին փութում մի տասնակ էր, որի մօտով անցնել չէր կարելի անպատիւ: (Տես «Իմ կեանքի գրքը՝ խաւոր դեպքերը», երես 76—77):

Մենք միանգամայն հաւատում ենք պատկանելի հեղինակի այն խօսքերին, քե՛ս Նալբանդեանցը կարող էր «իրանից յետ քողած լինել Նազարեանցին, համակիր չը լինել ոչ նրա լեզուն, ոչ ուղղութեանը, համարել նրան յետամնաց եւ պահպանողական»:

Նազարեանցը գաղափարի մարդ էր, որո՛ւ սկզբունքների զինւոր, գուցէ գիտնական, փիլիսոփայ, ինչ կամենաք, բայց իբրեւ գրող տաղանաւոր չէր: Նա չունէր ոչ Նալբանդեանցի նուրբ զգայնութիւնը, ոչ շուտ ըմբռնելու ընդունակութիւնը եւ ոչ սուր դիտողական ձիրքը: Որպէս կօմպիլիատօր—հրապարակախօս նրա մէջ ինքնուրոյնութեան ոյժը անհամեմատ աւելի քոյլ էր, քան Նալբանդեանցի մէջ: Ուստի բնական է, որ յետ պիտի մնար այն մարդուց, որ ոչ միայն ամեն օր եւ ամեն ժամ հետեւում էր գաղափարների աշխարհում տեղի ունեցող երեւոյթներին, այլ եւ գիտէր եւ ընդունակ էր անմիջապէս եւ արագութեամբ ըմբռնելու նրանց իմաստը, մարտելու եւ իւրացնելու:

Կամիշինում Նալբանդեանցը անց է կացնում 1865 եւ 66 թ. ձմեռը: Գարնան սկզբին նա վնասում է տեղափոխվել Սամարա ֆաղաքից 60 վերս հեռու գտնվող «Ղըմըզի» կոչված բուժարանը: Բայց մինչեւ տեղափոխվելը ամեն բան վերջացած էր: Քանի գարունը առաջ էր գնում, այնքան նրա արագընթաց քոֆախսը սասկանում էր: Վերջապէս 1866 թուականի մարտի 31-ին անողորմ մահը կտրում է նրա համեմատաբար շատ կարճ, բայց եւ շատ փոքրեկալից կեանքի քելը:

Մահուան լուրը հասնում է նրա ձննդավայրը եւ անագին

վիճե պատճառում բոլոր նրա բարեկամներին, ծանօթներին եւ ընկերներին: Նրախտագէտ Նախիջեւանցիները, մտնաւանդ հանգուցեալի բարեկամները, վնասում են նրա դիակը Նախիջեւան բերել տալ:

Այդպէս էլ լինում է: Շատ հանդիսաւոր կերպով է նկարագրում Պ. Ն. Շահագիզը այն ժամանակ օրը երբ Նալբանդեանցի դիակը հասնում է Նախիջեւան: Այդ օրը 1866 թւականի ապրիլի 13-ն էր, մի օր, որ այժմ էլ չի ջնջվել ժամանակակիցների յիշողութիւնից: Ընդունելութիւնը կատարվում է շատ փառահեղ եւ հանդիսաւոր: Առանց բացառութեան ամբողջ ֆաղաքը ներկայ է լինում ժամանակահատիկին, բոլորը, մեծ քե փոքր, հարուստ քե աղքատ դուրս են գալիս ֆաղաքից քանկագին դագաղը դիմաւորելու:

Դագաղը ընդունվում է ս. Լուսաւորիչ եկեղեցում: Հետեւեալ օրը կատարվում է ժամանակահատիկին քանկագին բազմութեան ներկայութեամբ, խօսվում են դամբանականներ, եւ ամենի այժեռից քափվում է անկեղծ արտասուք: Պատարագից յետոյ բազմութիւնը դիմում է ֆաղաքից դուրս: Վնասված է լինում ֆաղաքից եօթ վերս հեռու գտնվող ս. Խաչ վանքում անփութել հանգուցեալի մարմինը: Եւ այդ ամբողջ եօթ վերս տարածութիւնը հանգուցեալի անքիւ երկրպագուները իրանց ուսերի վրայ են տանում նրա դագաղը:

Եւ անա այսօր էլ այդ վանքի բակումն է անփութեամբ ուսանալիքի ամենաառաջին, ամենասաղանջաւոր եւ ամենահամարձակ հրապարակախօսի եւ եռանդուն հասարակական գործիչի մարմինը...

Ներկայ համառօտ կենսագրութիւնը նկատուներ չունեն տալ Նալբանդեանցի բարդ եւ բեղմնաւոր գործունէութեան կարակտերիստիկան: Մենք բաւականացանք առաջ բերելով նրա կեանքի միայն չոր ու ցամաք նկարագիրը: Նա, ով որ կամենում է Նալբանդեանցի կենսագրութեան հետ աւելի մօտիկ ծանօթանալ, բող կարգայ Պ. Ն. Շահագիզի ընդարձակ աշխատութիւնը: Այդ աշխատութիւնը, որ «Հանդէս գրականական եւ պատմական» ժողովածուի VII-դ հատորում բռնում է աւելի քան 160 էջէս, արժանի է ուշադրութեան: Նրա հեղինակը, ի միջի ալլոց, բնորոշում է Նալբանդեանցի գործունէութիւնը եւ, մեր կարծիքով, բաւական բարեխիղճ կերպով:

Մենք միայն կը շատանանք առաջ բերելով այդ ընդարձակ յօդուածից Նալբանդեանցի գրականական աշխատութիւնների լոկ ցուցակը եւ դրանով կատարենք մեր համառօտ կենսագրութիւնը:

Ահա հանգուցեալի վերջացրած եւ առանձին գրեւորված հրատարակված էրկերը.

- 1) Քաղաքական Հրէայ.—Եօթէն Օրը, բարգ. մի ընդարձակ յառաջաբանով Յիսուսեան կարգի արեղանների մասին: Հասոր Ա. Մօսկվա, 1857 թ.:
- 2) Գիտելի դր-Շեկրեօզ, Կլեմենս Ռօքերսի, բարգ., արտատպված «Հիւսիսափայլից». Մօսկվա, 1858 թ.:
- 3) Միլին խօսք, միւսին հարս, ինքնուրոյն վէպ. Մօսկվա, 1857 թ.:
- 4) Երկու տղ, ինքնուրոյն. Փարիզ, 1861 թ.:
- 5) Ղազար Փարպեցու թղթի բարգամութիւնը. Պետերբուրգ, 1868 թ.:

«Հիւսիսափայլի» առաջին երեք տարուայ տեսակներում հրատարակուած են.

- 1) Յիսուսեան Կոմս Էմմանուէլի օրագրական թերթից, 1858 թ., ամսատեսակ 4, 5, 6, 7, 8, 9 եւ 10: 1859 թ., ամսատեսակ 1, 2, 8, 9 եւ 11: 1860 թ., ամսատեսակ 5 եւ 6:
- 2) Փայլամաններ, գործ Ֆաքր դ'Օլիվիէ. 1858 թ., ամսատեսակ 12:
- 3) Միլիար եւ Սիլիարեանք. 1858 թ., ամսատեսակ 5, 6 եւ 11:
- 4) Մեռելախարցուկ. 1859 թ., ամսատեսակ 8, 9 եւ 10:
- 5) Բանաստեղծութիւններ. 1858 թ., ամսատեսակ 3, 4, 5 եւ 11: 1859 թ., ամսատեսակ 6 եւ 9: 1860 թ., ամսատեսակ 7:
- 6) Կրիսիկա, 1858 թ., ամսատեսակ 1 եւ 5:
- 7) Մանր յօդուածներ. Նամակ առ «Հիւսիսափայլի» հրատարակողը. 1858 թ., ամսատեսակ 4 եւ 11: Պրոպերցիա Բօսսի. 1858 թ., ամսատեսակ 4: Աշխարհի կազմուածք եւ նորա հրաճեղերը. 1858 թ., ամսատեսակ 3: Գաղափարական. 1858 թ., ամսատեսակ 2: Նկատարութիւնք. 1858 թ., ամսատես. 10: Ազգային ժողովուրդիւնք. 1859 թ. ամսատես. 5:

Գրականական եւ պատմական Հանդիսի գրեւորված սպիտակ են.

- 1) Բանաստեղծութիւններ. (II, III, IV):
- 2) Երկու խօսք—յառաջաբան (II):
- 3) Սօս եւ Վարդիթեր, վէպ Պերն Պոսեանցի, քննութիւն. (III):
- 4) Յաղագս հայկական դպրութեան նստ. (VI):

Տեր-Գաբրիէլ Պատկանեանցի Արարտուած սպիտակ են.

- 1) Բանաստեղծութիւններ՝ մէկը աշխարհաբար, երկուսը գրաբար. «Արարտ» 1851 թ., №№ 27, 32 եւ 33:
- Կ. Պօլսի «Մեղում» սպիտակ են մի շարք յօդուածներ Պօղոսեան եւ Ապօղոսեան խնդրի վերաբերմամբ եւ Չամուռնեանի դէմ:

«Փորձ» անագրի 1881 թուականի հինգերորդ գրեում սպված
է «Սասանայի պաշտօնական մեծ հանդեսը»:

Հանգուցեալի անհայ աշխատութիւններէց յայտնի են.

- 1) Փորձ արդի աշխարհաբառ լեզուի փերականութեան (կիսայն):
- 2) Շերտաբուծութիւն (չի գնվում):
- 3) Աղցմի՛ք (գրաբար բանասեղծութիւններ):
- 4) Աստուածաւելչի համեմատութեան նիւթեր:
- 5) Ֆիզիկա-ժիլոյցիական — պատմաբանական—աշխարհագր-
ական ներածութեան նիւթեր (կորած).
- 6) Քիմիայի համեմատութիւն (կիսայն):

3564
3565
3566
3567
3568
3569

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0495417

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0495412

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0495410

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0495408

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0495407

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0495406

